1937 - 1987

50.

Berrogeitamargarren urteurrena

BUSTURIA

1988 Abuztuaren 5 ean

Orain dela urte bete Busturiko Udalak, Guda zibilean fusilatutako sei busturitarren omenez, Obelisko bat eraikitzea erabaki zuen. Orduan gertaera zoritxarreko horien 50. urteurrena betetzen zen.

Datorren Abuztuaren 5 ean, monumentoaren inaugurazioa izango da. Horregaitik aukera edo monumentu ontzat hartu dugu, garai hartan gertatutakoa eta Laurentino Benito Sangradorek egindako monumentoaren esanahia azaltzeko baliagarria izango dela liburuxka hau.

Busturiko Udala

Hace un año el Ayuntamiento de Busturia acordó erigir un Obelisco, en homenaje a los seis busturianos fusilados en la Guerra Civil. Cumpliase entonces el 50 aniversario de tan desgraciados hechos.

El 5 de Agosto próximo, se procederá a la inauguración del monumento. Con tal motivo hemos considerado oportuno editar este folleto explicativo de lo que ocurrió en aquellas fechas y del significado del Obelisco, obra de D. Laurentino Benito Sangrador.

Ayuntamiento de Busturia

El proyecto de este monumento, ha sido inspirado en los obeliscos que adornan plazas y avenidas, siempre con carácter conmemorativo de homenaje y recuerdo.

En memoria de los que murieron aquel 5 de Agosto de 1937 y en recuerdo de todos los desaparecidos, que este Obelisco sirva para acercarnos más, con amor hacia ellos.

En su construcción en forma de pilar con cuatro caras iguales un poco convergentes, para terminar en punta piramidal achatada, tiene una altura de diez metros.

Por motivos históricos relacionados con los hechos de aquel 5 de Agosto ha sido modificado en este caso, la base del jardín así como la fuente, ambas en vez de ser circulares, han sido realizadas en forma hexagonal. Sobre la fuente una placa de bronce, que servirá de recuerdo a las generaciones futuras.

Como autor de la obra, sólo deseo expresar mi agradecimiento a todos los que de forma desinteresada han contribuido a la realización de la misma.

Lauren

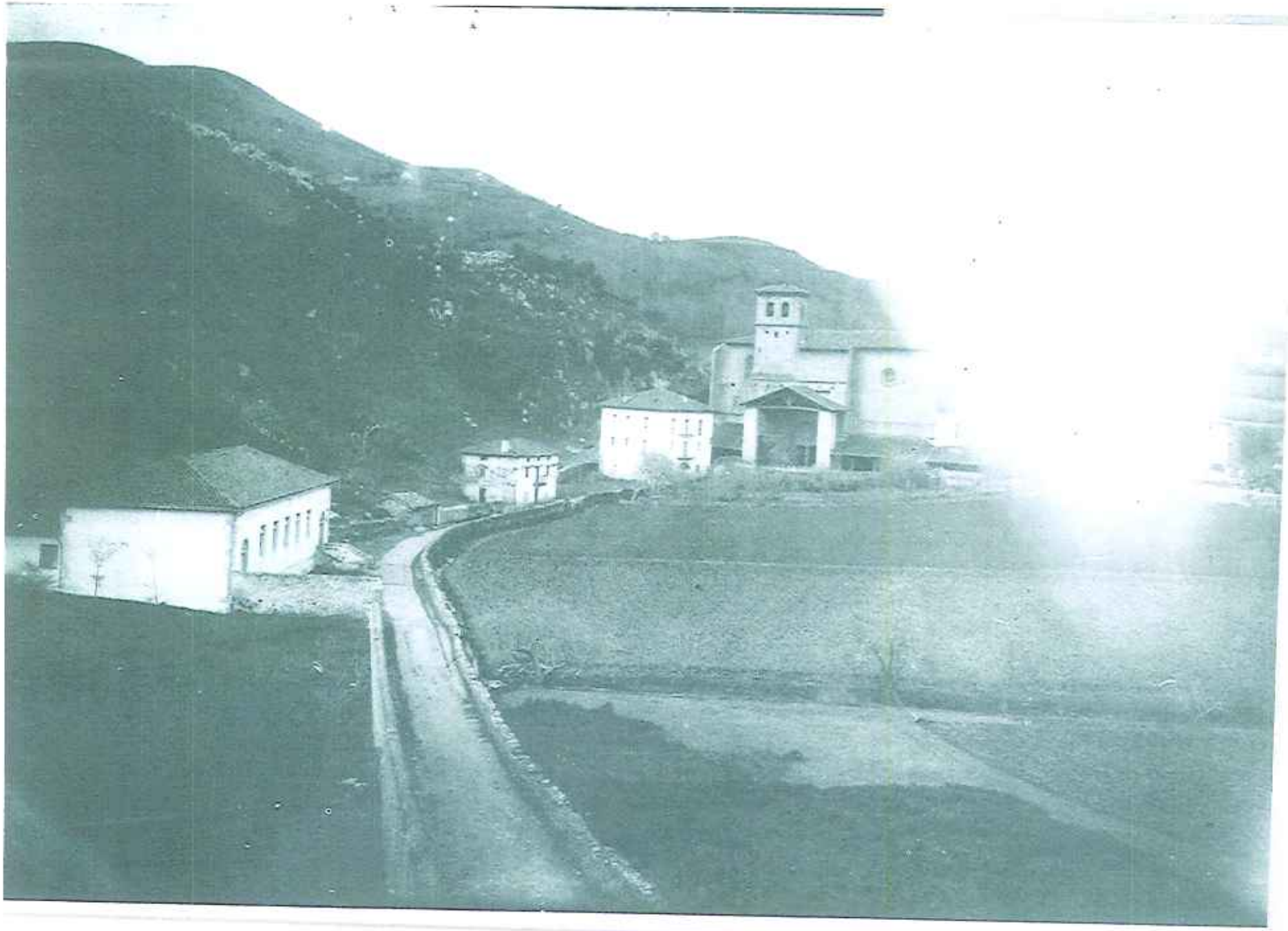

ARMADA FRANKISTAREN SARRERAN; ERREPRESIOA ETA HERIOTZAK BUSTURIALDEAN

Joseba Agirreazkuenaga Zigorraga

Berrogeita hamar urte igaro ondoren, garaia da jadanik, Euskal Herrian 1936.eko guda denboran zein ondoko urteetako jasan zen errepresioaz zenbait ikerketa eta gogoeta egiteko, gizon emakume batzuen oroitzapena eta izen ona, besterik ez bada ere, gaurkotzeko eta gogoratzeko, akats berberetan etorkizunean gutxienez ez gaitezen erori, Euskadi era eta moeta guztietako jendearen kabia izan dadin, begi bako armen erahilketak, fusilamenduak eta sortarazten duten ezkutu ezineko beldurra, ez direlako ez gizarte aske baten oinarriak ez eta elkarren arteko diferentziak eta liskarrak soluzionatzeko, modua. Ondoren kontatuko dudan historia latza, halako ondoriora eraman nau, eta esandukoaren erakusgarri dela uste dut.

Errepreiosari buruzko lan ikerketak, urriak dira. Geure lurraldeari begiratu ezkero, lanik aipagarriena ezbairik gabe, Altaffaylla Kultur taldeak buruturikoa dugu: *Navarra 1936, De la esperanza al terror* (1) Gainontzeko Euskal Herriaz ez dugu pareko lanik. Gure lan hau hastapen bat besterik ez du nahi izan, oinarrizko lehen saioa. Berez eskualdeko ikuspegi orokorra eskaini nahi nuen, baina oraingoz ezinekoa izan zait beharrezko nuen informazio kontrastatua biltzea, herri bakoitzean gertatu zena, jokamolde jakin batzuen barruan, desberdina izan zelako. Halako egoera kritikoetan tokian tokiko komunitateren historiak uste den baino baldintzapen gehiago bait du. Horregatik nahiz eta berri batzuk izan eskualdeko herri guztietaz, oraingo honetan Busturiko herrira mugatuko naiz, bertan

(1) Altaffaylla kultur taldea: *Navarra 1936. De la esperanza al terror*. Tafalla 1986, 3, Vol. I, II.
Reig Tapia, A.: *Ideología e historia; sobre la represión franquista y la guerra civil*. Madrid, 1984.
Sole Sabate, J.M.: *La repressió franquista a Catalunya* (1938-1953).
Hernández García, A.: *La represión en la Rioja durante la Guerra Civil* (3 tomos). Logroño 1984.

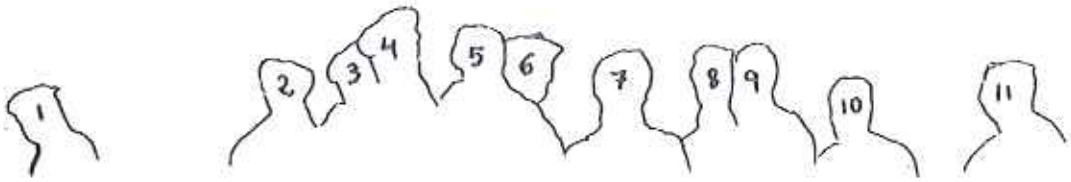

Primer «Aberri Eguna» celebrado en Bilbao. La foto se sacó junto al Monumento al Sagrado Corazón.

1)
2) Julián BASTERRECHEA
3) Tiburcio RETOLAZA
4) Ramiro ECHEVARRIA
5) Agustina UGALDE
6) Doroteo CALZADA
7) Justina PORTURAS
8) Eusebia CALZADA
9) Martina LEGUINA
10) Vicenta CEARRETA

gertaturikoa alde batetik giro baten adierazpen nabarmenena bertan aurkitzen delako, informazio sakona jaso ahal izan dugulako eta azken batean errepresioa heriotzez antolatu zelako.

Gure galdera zehatza hauxe izan da, zer jazo zen armada frankista-faxista sartu eta ondoko egunetan. Gogora dezagun 1937.eko apirilaren 26.an itsasadarretik gora sartu eta Hitlerren egazkinek, Francoren zerbitzuan gerra egiten zebilenek, Gernika txikitu zutela, batez ere populazio zibil baten txikizioa burutzen zeudela, hau da jende arruntaren aurka guda zabaltzen zen, sekula ikusi gabekoa ordurarte. Geroztik, planeta gerrero honetan, populazio zibila, indefensoa, helburu militartzat sistematikoki hartuko da. Apirilaren 30.an, faxistak demokraziaren aurka burruka armatuan ari ziren aurrenengo talde frankistak, Busturian sartu ziren. Artetxeneko jauregian eta inguruko etxeetan geldítu ziren goi graduazioko militarrak, Solluberantz abiatzeko asmoz.

1. Sorburuak

Ikerketa hau burutzeko, batez ere abozko berrietan oinarritu gara. Beharbada, berrien iturri guztiak ez ditugu agortu; horregatik zabalik jarraitzen dugu, guk idatzitakoari zehaztapenak edo ñabardunak egiteko, dokumentazio berriak hala eskatuko balu (2). Horrez gainera udaleko aktetan jasotakoa aztertu dugu, garaiko egunkarietan atera zena ere miatu dugu eta azkenik dokumentazio judiziala ere, ez guk nahi izan dugun baina, oraingoz ez dugulako aurkitu, arakatu dugu.

2. 1936.eko giro politikoa Busturiako herrian

Busturiako herrian, mende hasieratik eta hogeiko hamarkadan, indar politikoak bitan banatzen ohi ziren: «Baltzak» eta «surijjek»; bizkaitarren ikuspegitik, hau da Sabino Aranaren jarraitzaileentzat, bizkaitarra ez zena, baltza zen, bardin monarkikoa, errepublikanoa zein karlista izan. Gizartearekiko ikuspundua erabat esklusibista zen eta biztanleak halabeharrez printzipio jakin eta «benetazko» bakar batzuen araucra bere bizimodua eta ekintza antolatu behar zuen.

Arrotegitarrek, mende hasierako jauntxoak alegia, eduki zuten nagusitza politikoa eta ekonomikoa: Errestaurazio monarkikoaren jokoan ari

(2) Berrien laguntza gabe lan hau burutu ezinekoa izango zitzaidan:
Eusebia, Roman Zearretaren emaztea. Jesusa Urrutxua, 92 urte, heriotz zigorrera kondenatua. Juan Ojinaga, baserritarra, Batzokiko burua Errepublika garaian. Luisa Zubillaga, Julio Mendieta medikuaren emaztea. Dibina Pastora Zearreta: Andres Zearretaren alaba. Tomas Uriarte, Jági Jagi mogimenduaren zabaltzailea Busturian. Elisa Kalzada: Doroteo Kalzadaren alaba. Karmele Lekunberri, 66 urte, D. Lekunberriren alaba. Maria Luisa eta Bizente Alvarez.

ziren alderdi liberal kontserbadoreen partaide. Monarkikoen biltokia Aispeko konpiteriako etxean aurkitzen zen; bizkaitarrena, Arginzonizen etxean zegoen bitartean. Urteak igaro hala, monarkikoek eta karlistek, lehenagoko arerioak, bat egingo dute, espainiar abertzaletasunak elkarturik, Euskadiko abertzaleen aurka, nahiz eta guztiak erlijio katolikoaren oinarriak onartu.

Errepublika garaian hiru talde bereiztuko dira: Bizkaitarrak (PNV), eskuindarrak (monarkiko eta karlista izenekoak) eta errepublikanoak. 1936.an alkatea Juan Antonio Arginzoniz, PNV.koa zen, zinegotzi gehienak bezalaxe, bat izan ezik, errepublikanoa berau (3).

PNV alderdiak batzoki bi zituen, Aispen eta Altamiran. Hala ere, afiliatuak ez ziren asko (4). Bestalde errepublikanoen izenpean, ezkerreko, bizkaitarren eta monarkikoen aurkakoak biltzen ziren. Altamiran, Gorriñoren tabernan, elizondoan, elkartzen ziren. Herriko medikua, Julio Mendieta, E. Mendoza maisua, Sabino Aranaren adiskidea izana, politikan ere kideko, errepublikano sutsuak ziren. Usaba eta errentadoreen arteko liskarretan errepublikanoak errentadoreen alde sarritan agertu ziren. Azkenik monarkikoak tradizionalista espainarrekin batera, karlistak barneko zirela, errepublika garaian nahiko txokoraturik eta bazterturik agiri ziren; Busturia mailan hauteskundeetara aurkeztu ere ez ziren, botoa PNV.koentzat eskatuz, katolikotasunak agindurik.

Legalitate demokratikoaren aurka jarri zen Francoren altxamendua, gertatu zenean, ondorengo hileetan Errepublikaren defentsarako batzordeak antolatu ziren, eta Busturian ere, Adolfo Borda presidentea zelarik, alderdien ordezkariekin batera eratu zen delako batzordea, egoitza gaur egunean Aispen zenbakiz dagoen etxearen behealdean. Baina 1936.eko azaroan, Udalak hartu zituen bere gain defentsarako ardura guztiak.

Uda zen legez, Sukarrieta eta inguruetan, udatiar pila zegoen, gehienak eskubitarrak faxismoaren zalcak. Arratsaldetan eleizara joaten ziren, Francoren aldeko otoitzak egiten. Batzuk detenituak izan ziren, baina dirudienez herri mailan barik, Bilbotik agindua heldu zelarik. Busturian ge-

---

(3) Jesusa Urrutxuak hala kontatzen digu, tribunalaren aurrean izandako elkarhizketa: Hasieran pentsatzen zuen ezer txarrerako ez zela eta.

—Buenas tardes, ni eneban besorik altza, ikasi be es geadun ein de

Como no trae usted la insignia nacional.

—Como hasta ayer que han entrado usteles he llevado la nacionalista de ayer a hoy no he podido sentir otra idea.

—Siéntese. Por la sencillez y la naturalidad que ha dicho se le puede perdonar.

Ondoren galderak: Nortzuk batzartzen ziren tabernan, zergatik, zertarako, eta antzekoak. Baina Jesusaren eritzian okerreko galderak eta salakuntzak ziren, Tabernan mocta guztietako jendea biltzen zen eta.

Orduan beste militarrak esan zuen: «Que pena el mal querer lo tienen ustedes aquí mismo».

(4) Busturiako Udaleko akta liburuak: 1937.eko maitzak 20, 157 orr.

rra garaian inor ez zen detenitua izan. Juan Ojinagak, Errepublika garaian Busturiko batzokiko burruaren esanetan «pentsa be iñor detenidu bidaniko» eta Arginzoniz alkateak esan ei zuen «ni alkate nasen artean esta gure errijen inor detenidukо» eta horrelako nahian zebiltzanei «zeuok egin baiña nire isenien es» erantzun zien. Horrela bada, frankisten aldekoak eta betidaniko eskubitarrak herritarren artean aurkitu eta jakin, faxista batzuk herrian ezkutaturik zeudela, eta inor ez zen detenitua izan. Adibidez Palmira Arrotegi eta bere senarra Gabriel Learreta, monarkiko eta eskubitar deklaratuak, beldurpean ikaraz bizi baziren (Gabrielek etxe atzeko orman eskifara bat eukan jarrita inor baletor handik mendira ihes egiteko) ez zuten inolako kalte pertsonalik jasan. Areago oraindik, Euskal Gobernuak baekian Busturian faxista batzuk ezkutaturik zeudela, ostatuetan eta etxeetan. Adibidez Erramonaneko ostatuan denetarik zegoen eta Hipolito Alvarezek Durangoko abogadu bi gorderik izan zituen etxean («eurek bisirik atera eskero gero beren bisijen esen faltarik esteula eukingo») eta beste bost eskubitar, inor ez zela hil egin behar eta, Txukenen falanjista bat eta Karlotak eta Jesusak Bilbon mehatxaturik egon zen enpresari bat ezkutatu eta Lagako oudartzara bidali zuten, milizianoak etxe inguruan miatzen egon ziren bitartean. Horrez gainera, herriko mojak eskolatik bidaltzeko ahaleginak izan zirenean, Zearretatarrak eta beste batzuk monjen alde atera ziren. Laburbilduz, Euskadiko Gobernuaren babespean guda giroan egon arren, herrian ez zen gertatu iskanbila aipagarririk, PNV.koen asmoa eta eritzia nagusiturik azken batez, gudak utz zezakeen neurrien barnean, nahiko egoera baketsua inposatu zen. Jakina, guda garaian, herriko guztiei, eskubitar edo rrepublikano izan, irratiak, prismatikoak, eskopetak eta abar Errepublikaren aldeko batzordeak errekisatu egin zizkien, aipaturiko batzordearen egoitzan gorderik egon zirela, faxistak sartu arte. Palmira Arrotegiri, telefonoa moztu eta eduki zituen hiru automobilak kendu eta beharbada dirua ere eskatu ote zioten susmoa zegoen.

3. Frankisten sarrera

1937.eko apiritaren 29an gauez eta 30.an goizez, lehenengo motoristak bandera monarkiko española eramaten zutela sartu hala, herriko monarkikoak, eskumatarrak eta ez zirenetariko batzuk, beharbada beldurrez edo, errepidera atera ziren ongi etorria adierazi asmoz. Batzuek, Sukarrieta inguruan mendekuaren dehiadarra egiten dute, beste batzuek aldiz, katoliko legez mendekurik ezin daitekela egin, adierazten duten bitartean.

Herritik, ebakuazioan, hainbat pertsonak alde egin zuen. Ehun bat pertsona, populazioaren % 20 bai gutxigorabehera, Bilbo jausi oudoren 75 herrira bihurtu zirelako eta beste batzuk atzerrira eta ezkutaturik jarraitzen zuen.

Eskualde mailan, gartzela bi improbisatu ziren: Gernikako Agustinoen ikastetxean eta Bermeoko batzokian.

Busturia eta Sukarrietaren mugan dagoen harrizko etxe galantaren beheko gelan berehala hasi ziren eskumako buruzagiak batzarrak egiten, errepresioa eta zerrendak antolatzen. Besteak beste, Madrilleko militar bat zegoen fiskal lana burutzeko, bere senide batzuk hil egin zituzten eta dirudienez odol egarria zekarren; Rikardo Danborenea Castroviejo, Bermeon zegoen komandante militarraren Eusenio Garcia de Villarrek, «Delegado de mi autoridad en Pedernales y Busturia» izendatu zuen; batzarkidetariko bat zen. Busturiako idazkaria eta Arrotegiren ondasunen administradorea zen Vicente Gorrifio; Gabriel Learreta eta Sukarrietako alkatea izango zena J.C. Bilbao sarri askotan agertzen ziren aipaturiko batzartokian.

Bar Pacon, (gaur eguneko itxasbegi tabernaren tokian aurkitzen zen), handik lasterrera militarrak behin behineko tribunal bat osotu zuten, mahai luze bat, Jesukristoren gurutze haundi bat zutela eta bandera bat.

Bar Pacoren aurrez aurre, Palas izeneko tabernan Karlota Urrutxua, Busturiko emakumeen idazkaria eta bere ahizpa Jesusa, PNV.koa ere, bizi ziren eta tribunalaren aurrera joan behar zutela agindu zieten. Interrogatorio bat jasan zuten eta aurrerantzean udaletxera eguncan birritan, goizeko 11.etan eta arratsaldeko 6.etan joan beharra ezarri zieten, behin behineko presondegian zeudela (3)

Horrez gainera, ahizpa bakoitzari 20.000 pezetako multa ordaindu beharra; Jesusa Urrutxua, sartu hala, Julio Mendieta mendikua ateratzen zen, buru makur diru zigor gogorra jarri zioten, 25.000 pezeta inguru.

Jendea arrapatzen eta detenitzen ibiltzen zirenak, ordurarte mutiko koskorrak praka laburdunak ziren, herritarrak edo eta kanpokoak. Baina korreadun uniformeak jantzirik, pistola aldean daricla, herriko jaun eta jabeak ziren.

Pipas boteroa, Motriku, Julio Mendieta, Bermeon deteniturik egon ondoren, batzuk azken biak behintzat Gazteizera eraman zituzten. Gasteizeko epaileak lehen monentuetako gorrotoak eta odol egarriak haseturik, piska bat bareturik zeuden. Julio Mendieta eta «motriku», errepublikanoa lehena eta PNVkoa bigarrena 6 hilabeterako Errioxara desterratu zituzten. Julio Mendietak, adiskide baten bidez epailea erosi egin zuen bost mila pesetaren trukez. Herrira itzuli zenean berriz ere mediku plaza kendu zioten eta libreki aritzen zen. Hala ere herria bere alde jarri zen, berari deitzen ziotela. Aspaldidanik, 1925.tik, tirabira gogorrean ari zen. Palmira Arrotegiren bigarren senarrarekin; G. Learreta medikua zen eta Busturiako plaza bereganatu nahi zuen. Baina alperrik. Herriko sinadurak Julio Medietaren alde izaten ziren. Horregatik bere denuntziaren iturria seguru asko Palmira Arrotegi eta G. Learreta izango bide ziren.

Bestalde Bermeoko komandante militarrak, udal jestora batzordea

Larrazabaleko ikastolan bedeinkapena. Román Zearreta erlojuan onduan lehenengo eskumara.

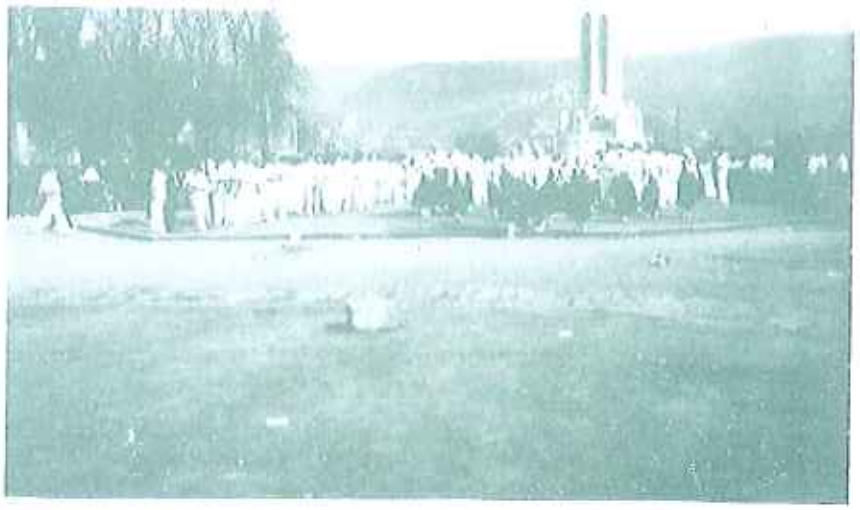

Aberri Eguna 1931

1937.eko maiatzaren 19.an izendatu zuen, eta urrengo egunean, Ricardo Danboronea Castroviejo Busturia Perdernaleserako «delegado gubernativo» mahaiburu zela, ondoko hauek bere kargua hartu zuten: (4)

Alkate: Dario Gomez Apraiz. Itsasuntzi merkanteetako kapitaina. Guda hasieran, Errepublikaren aldeko ekintzak egin zituen, armak itsasuntziz garraiotu eta abar. A.N.V.ren zalea zen batzuen ustez, beste batzuk errepublikanotzat zutela. Dirudienez, kargu hau G. Learretari eskaini zioten baina uko egin zion.

Alkate ordea: Jose Irujo Beunza, Palmira Arrotegiren txoferra.

Bigarren alkate ordea: Luis Santamaria Mentxaka.

Bokalak: Rufino Fradua, Antonio Santamaría, Justo Oreja. Azken hau betidaniko tradizionalista edo karlista zalea.

Bien bitartean, ekainaren 19.an, Bilbao jausi eta gero, herritik ihesean alde egin zutenak, Busturira bihurtzen hasi ziren: Ezer txarrik egin gabekoak zirenez gero, Euskadiko gobernuaren garaian herrian bake giroa mantentzen saiatu ondoren etsaiak ere beste horrenbeste egingo zutenaren esperoan, alde egiteak, familia, lana eta abar abandonatzea suposatzen bait zuen, berriz etxera itzultzea iruditu zitzaien bidezkoena.

Mola generalak berriz, altxamendua prestatzen zegoela, agindu garbi bat eman zuen. Ekintza egun gutxitan burutu eta irabazi behar zen, errepresio gogorra eta kupida gabekoa ezarriz, beldurraren beldurrez, erreazionatzeko gaitasunik ez dadin gerta. Bere aita kontrarioen lerroan aurkitu ezkero ere, hil egingo zuela. Jakina jende arruntaren gogora, honelako asmoen berririk ez zen heldu, ez horrelakorik jazo zitekeenik ere ez. Baina ondoren ikusiko dugunez, eskualde mailan eta bereziki Busturian, zapalkuntza gogorraren teknika martxan jarri zen, militarren eraginez edo eta herritar batzuen ekimenez?

Andres Zearreta, Doroteo Kaltzada eta Roman Zearreta, zinegotzi ohiak eta Batzokiko burua azkena, ihesean, Derioko ahaide batzuen baserrian ezkutatu ziren, baina 1937.eko ekainaren 21.an etxera bihurtzea erabaki zuten, inori ezelango kalterik ez ziotenela egin eta, inolako beldurrik gabe. Beste batzuk aldiz, herrian ezkutaturik edo Gipuzkoara, Frantziara edo errublikaren aldeko lurraldeetara ihes eginda zeuden (5). Herrira heldu bezain pronto, udaletxe berrian aurkezpena egin zuten eta zortzigarren egunean, San Pedro egunez, meza ostean detenituak izan ziren (6) Ekainaren 30.an Demetrio Lekunberri, tabernaria, Hipolito Alvarez, pintorea,

---

(5) J.A. Arginzoniz, alkatea, A. Uriagereka, zergen biltzailea, Frantziara joan ziren eta denboragarrenean bihurtu ziren, kalterik jasan gabe. Beste batzuk, Donostialdean edo Katalunya alderantz joan ziren ihesean. Herrian bertan zulo baten ere ezkutatu ziren, Tomas Uriarte eta abar.

(6) Detenitzen ibili zire herritarren artean: Jesus Irujo, Jose Irujo alkate ordearen semea, Eduardo Ugalde Learreta, 16-17 urteko mutikoak.

Barbara Busturiko emakumeen lehendakaria, Karlota Urrutxua idazkaria, Jesusa Urrutxua, detenituak izan ziren. Hauek frankistak sartzerakoan herrian gelditu ziren. Gero aipatuko ditugunak ere egun hauetan izan ziren detenituak Bermeoara eramanak eta batzokian denak elkarren gainean, eduki zituzten. Gero, kamioi batetan, Bilbaora, Larrinagako gartzelan sartu zituzten. Bidean zihoazenela, Gernikan gelditu ziren eta goardiak edo soldaduak esan zien: Hara zer egin duzuen Gernikan, dena apurtu eta erre. Zornotzara heldu eta beste horrenbeste: Begira nola utzi duzuen herria deseginik.

Ondoren aipatuko ditugun pertsonak, lege hauste edo delito batez salatuak izan ziren «de rebelion».

Bilbon, 1937.eko uztailaren 18.an, Consejo de guerra permanente delakoak, «procedimiento sumarísimo de urgencia» 81 zenbakia, 27 Juzgaduan, Maria Diaz de Haron epaituak izan ziren.

Benetan harrigarria da, berez legalki finkaturik zegoen gobernu demokratikoaren aurka errebelatu zirenak, legalitate demokratikoan zinegotziak izan zirenak, «de rebelión» salukuntzaz epaitzea, zinismoaren azken mugan zeuden. Bestalde sententziak ere zera adierazten zuen: «al iniciarse la subversión roja-separatista» hau da ikuspegi honen arauera, lehenago subersioa zegoen eta guda gero hasi zen. Jakina da honezkero, 1936.an nola eta nortzuek planifikatu zuten golpe militarra.

4. Epaiketa

Busturiko 12 biztanle izan ziren epaituak eta epaiketara iritsi ziren salakuntzak edo denuntziak, herriko pertsonak sinatuak zeuden, bereziki udaletxe berrian aurkitzen zirenak izango dira denunzianterik haundienak. Salakuntzak gutxi gora behera denak dira antzekoak, 1937.eko uztailaren 2.an sinatuak. Fiskal lanetan ari zirenak militar kanpotarrak ziren: José García eta Tomás Casanueva.

Hara ondoren zehatz mehatz akusatu bakoitzaren gaineko salakuntzak: Andrés Zearreta Urrutia: 36 urte, arotza, ezkondua, 1931.an jadanik zinegotzia. Herriko salatzaileak: Darío Gómez Apraiz eta Santiago Gezuraga (88 urte baserritarra).

Salakuntzak: «Tomando parte en requisas, organización de milicias, abastecimiento y persecución de las personas de orden». Salakuntza hau zinegotzi guztiei leporatzen zioten.

«Propagandista del separatismo». Horrez gainera alde egin zuen frankistak sartzerakoan eta gero itzuli.

Doroteo Kalzada Ispizua: 39 urte, baserritarra, errentadorea, hiru semealaba, eta zinegotzia 1931.tik PNV.ren izenea.

Salatzaileak: Darío Gómez Apraiz, Andrés Irakulis Basterretxea, 56 urte, Zaratamokoa, itsasüntzietako makinista.

Salakuntzak: Aurrekoaren antzekoak eta horrez gainera «uno de los elementos separatistas más exaltados del lugar... decía que a todos los fascistas había que cortarles el cuello».

Feliziano Zenarruzabeitia Bilbao: 47 urte, baserritarra, ezkondua. Zinegotzia (PNV) Rufino Arrospide Omagogeskoa: 36 urte, baserritarra, etxejabea, PNV.ko zinegotzia. Manuel Legarreta Urkiaga: 45 urte, baserritarra, errepublikanoen izenean zinegotzia.

Roman Zearreta Urrutia: 45 urte, arotza, lau semealaba, PNV.ko batzokiko presidentea.

Salatzaileak: Santiago Gezuraga Etxebarria eta Luis Santamaria Mentxaka (50 urte, Mundakarra, itsas gizona).

Salakuntzak: PNV.ko uribatzarreko presidentea zela. Errepublikaren aldeko batzordearen puntaidea. «Dicho comité imponía sanciones pecuniarias a las personas desafectas al gobierno de Bilbao...recluta de jóvenes para engrosar el ejército separatista». Ez da salatzen inor detenidua izan zenik.

Karlota eta Jesusa Urrutxua Urizar ahizpak: 32 eta 38 urte, ezkongabeak.

Salatzaileak: Bar Pacoko burua eta Jose Irujo, Palmira Arrotegiren txoferra.

Salakuntzak: Separatismoaren aldekoak zirela. «Rumoreándose en el mismo (tabernan) de haber formulado denuncias contra personas afectas a nuestra causa como el médico D. Elías Mota, al que los rojos separatistas tuvieron detenido y preparado para fusilarle».

Demetrio Lekunberri Intxaurraga: 50 urte, hiru semealaba, tabernaria.

Salatzaileak: María Dolores Fernández Scala, Consuelo Santurtun Martínez de Goya eta Darío Gómez Apraiz.

Salakuntzak: «Exaltado del separatismo local y cree que afiliado al PNV» Ez zegoen afiliaturik. Se le oyó decir que a todas las derechas había que matarlas... se reunían los elementos dirigentes de Bilbao y que del mismo lugar salió la lista de las personas que posteriormente fueron detenidas en Pedernales aunque no puede afirmar si intervino en su confección», «negándose a darles de comer porque la que subscribe era 'un fascista' y por lo tanto no había comida».

Horrez gainera, espia bat eduki omen zuen etxean, eskumatarrak kontrolatzeko (7).

---

(7) Andrazko espia hori, lan bikoitza egiten zuen seguru asko, zeren Gasteizen epaitu zutenean, berehala libre utzi zuten.

Florencio Bilbao Agirre: 43 urte, Bermeotik Busturiko Goiherrira ezkondua. Salatzailetariko bat Pedro Olano auzukidea.

Palmira Arrotegiren errentadorea, usabandrearen basoen zaintzailea, artzaia eta baserritarra. Errepublikanoa.

Salakuntza: «organizador de mitines en los caseríos inmediatos, cuya propaganda la ejercía en los términos más exaltados incitando a los campesinos a la apropiación ilícita de propiedades ajenas...revolución de octubre 1934 se distinguió como agente de enlace entre asturianos y los gudaris instalados en el Monte Sollube intentaron unirse a los revolucionarios de entonces».

Hipolito Alvarez Urrutia: 45 urte, biru semeala ta, pintorea, errepublikanoa (8). Salatzaileak: A. Irakulis eta seguru asko P. Olano. Hara zer idatzi zuen gutun batetan: «Yraculis y Santamaria y Santi landa y pedro Olano los que mas an fastidiau a todos son esos cuatros que nunca an echo cosa buenas, esos paresen a los de forua» (31-7-37).

Salakuntzak: «Izquierda errepublikanan afiliatua egotea, «de los más rojos comunistoides del pueblo».

Fermin Apraiz Goirizelaia: Baserritarra, usaba, 61 urte.

Badirudi salakuntza guztiak esku berak idatzi ditucla, topikoz beterik daudela, agiri agirian nabari bait da. Irakurri ditugun guztietan ez da agiri inork kalte pertsonalik jasan ote zuenik. Errekisak edo multak, guda garaian, gutxienezko zerbaitzat hartu behar dira. Sukarrietako mediku batek badirudi preso harturik edo egon zela, baina azken batean ez zitzaion ezer gertatu. Bestalde aipagarria da, Txatxarramendiko hoteletik udatiarrak bildaldu zituztenean, Donostiatik, Trintxerpetik eta abar ebakuazioan heldu zirentzat egokiturik, asko Demetrio Lekunberriren ostaturantz joan ziren. Udatiarren artean gehienak eskuma eskumakoak ziren, faxismoaren zaleak.

Judizioaren hasierarte inork ez zekien zergatik hartu zituzten preso. Bertan konturatu ziren salakuntzen garrantziaz eta arriskuaz. Fiskalak bere lana burutu zuencan, akusatuei eskatu zien ea norbait duten beraien alde deklaratzeko. Roman Zearretak Mallorát jauna, Irura bat elektra indarraren injinadorea aipatu zuen, baina honek bakarrik informatu zuen esanez «que era un obrero honrado». Andres Zearretaren alde Caballerok adierazpen ona egin zuen. Arazo hauetaz eta azken eguetako larritasunen agiri legez Andres Zearretaren gutun esanguratsu bat dugu eta oharrean bere osotasunean ematen dugu (9) Jesusa Urrutxuak eta bere ahizpa Kar-

---

(8) Juan Ojinagak esaen digu, Hipolitok isilean botoa PNV.ri emoten ziola, nahiz eta agirian, bere usaba errepublikanoa zelako eta gero bere denunziantea, haren alde agertu behar zuen.

(9) Ondoren agertzen dugun gutuna egocraren adierazpen zehatzak eskaintzen duenez gero, oso osorik ematen dugu:

Larrinaga, 28 de julio de 1937.

Mi apreciada esposa: Acabo de recibir tu carta donde veo que todos estáis bien, yo bien gracias

lotak, salakuntzak ukatu egin zituzten eta ondoko hau erantzun «Nosotras no tenemos más pecado que decir que somos nacionalistas». La verdad nada más. No hay nadie que pueda hablar nada más». Horrez gainera, J.L. Olalde ezkutaturik eduki zutela ere jakin arazi zuten (10). Zearretatarrak ere alegatu zuten beraiek berez, herria zaintzeko zeudela inori ezelango txarrik egin gabe.

Demetrio Lekunberrik: Bera ez zela ezer ere ez, neutrala baino ez.

Florenzio Bilbaok, «Kaiser» bere alegazioan esan omen zuen: «He de desir que no soy nasionalista, no soy comunista, no soy nada cómo voy a ser? yo he sido siempre guarda de montes de Arrotegi cómo voy a ser yo comunista? Yo tengo mi caserío, tengo mis terrenos, como voy a desir que soy comunista?»

Akusatu guztientzat sinesgaitza zitzaien han bertan entzun zituzten salakuntzak. Azken batean, guda garaian ezer txarrik egin bakoak zirenez, ezin zuten sinestu kondenadurik izango zirela. Beste kodigo eta pentsakizun arras diferentea zabaldurik zegoen akusatuen artean. Ez ziren konturatzen guda garaian eta bereziki faxisten jokabidea, beldurrean oinarritzen zela eta beraz, errepresio gogorra, bere teknika politikoaren ekintza bes-

---

a Dios, supongo que habrás echo (sic) todo lo que te he dicho pero no sé si has recibido todas las cartas que te he mandado y además aquí no sabemos nada, en estos casos hay que consultar con personas que entienden en estos asuntos, como por ejemplo con los de Lecumberri y saber los trámites que hay que hacer, le hemos indicado a Manuel Apraiz (Presape) una idea que estarás enterado creyendo que habrá revisión, nos han acusado de haber recojido armas y repartir a los rojos, perseguir a las derechas y hablar mal del régimen, ser propangandistas y como no sabíamos nada hasta el juicio y no podemos defendernos ni siquiera hablamos nada, uno de los testigos es Santiago Guezuraga el tío y también de Roman, ahora no sabemos si harán rebision de la causa que es repetir la misma causa con la misma denuncia o reformada la denuncia que fue muy fuerte o si confirmarán la misma causa por eso combiene enterarse que creo que se entera por Abogado defensor, esto te dirán los de Lecumberri; en el juicio no había informado D. Juan de los Ríos y combiene que informe ni tampoco los testigos de Doroteo Felix, Fermín y respeto a Román pasó que primeramente nos decían que haber si tenemos algún conocido que nos podía informar y como no sabíamos que el asunto sería tan grave Román nombró ingeniero de la Electrica Irura Bat Sr. Mallorrat y claro como Mallorrat no conoce la actuación de Roman informó diciendo que era un obrero ourado, ayer me enteré que D. Antolín y Pablo Elesgaray habían informado para Fermín Apraiz y como de Doroteo también es D. Antolín, que le Pregunte Leona y te entere, D. Juan Ríos es de los dos, Caballero me informó bien, supongo que habrás ido donde D. Gabriel Learreta porque combiene siempre estar bien con todos, note descuides de decir nada ni hablar mal de nadie según estoy enterado el plazo para presentar informes es de 15 días por consiguiente termina el lunes a las 11 de la mañana, también tengo entendido que el Sr. Juez que es D. Juan Pablo Gorriño tienen que informarnos, puedes enterarte con Petra la de Ramona ahora estoy más tranquilo pero he pasado unos días intranquilos en los demás todos estamos muy bien deseosos de estar en casa con la familia cuando te venga bien me mandas un poco de javon y apargatas con recuerdos a toso y con un abrazo a la hija y ti soy tu inolvidable Andres Cearreta.

Tienes que tener en cuenta que todo loque te digo deves (sic) de tener en cuenta nohay que obrar en contra de la autoridad que son ideas y nada más.

(10) *La Gaceta del Norte*, 1937.eko uztailaren 20.an, honela emaitza zuen judizioaren albistea:

Causa contra unos concejales y vecinos de Basturia

A las once y media se vio otra vista en la sala segunda ante el Tribunal militar, para responder

terik, ez zela, bizitzaren balorea ezik, heriotz beltzaren arabera gizartea antolatuz. Egun berean, Jiménez Caballero jaunak, faxismo espainolaren ideologo nagusienetarikoak, Portugaleten mitin batetan esaten zuen: «Bilbao estaba atrofiado, intoxicado por los discursos de ese miserable de Indalecio Prieto y de ese chocolatero de Aguirre, que en lugar de discursos os daban opio y cocaína para vuestras inteligencias. Os decían que la España nuestra os fusilaría implacablemente y la realidad es bien otra. Vosotros comprobáis que habéis encontrado el perdón, la justicia» (11), Aztertzen ari garen adibideak, ez du zoritxarrez horrelakorik frogatuko.

5. Salatarien nortasuna eta zergatien bila

Militar falanjista kanpotarrak alde batera utzita, herriko pertsona baten sinadura behintzat beharrezkoa zen salakuntza aurrera ateratzeko.

---

y fallar la actuación de doce vecinos de Busturia, varios de los cuales ostentaron el cargo de concejales de aquel Ayuntamiento, durante el dominio rojo-separatista.

Se da lectura a la prueba documental.

Rufino Arróspide, Feliciano Zarruzabeitia y Doroteo Calzada, concejales de Busturia destituidos el año 1934, se reintegraron el cargo al advenimiento del Frente Popular, en 1936, estando acusados de haberse incautado de las armas que había en el pueblo, repartiéndolas entre los elementos rojo-separatistas. La prueba para estos procesados resulta variable.

Demetrio Iecumberri, de Busturia, dueño de una taberna, está acusado de que en diversas ocasiones se negó a facilitar géneros a vecinos tachados de fascistas y alguna vez sirvió de comer a miembros del llamado Gobierno de Euzkadi.

Román Ciarreta Urrutia, actuó de presidente del Partido separatista en Busturia. Intervino en la formación del Comité de Defensa y es un propagandista exaltado de dicho partido. Realizó requisas, impuso multas e invitó a los mozos a enrolarse en el Ejército rojo-separatista.

La prueba contra Florencio Bilbao, Aguirre, perteneciente a Izquierda Republicana, le es desfavorable.

Contra las hermanas Carlota y Jesusa Urruzua Urizar, los cargos son que durante algún tiempo la primera fue secretaria del Partido separatista. En una taberna de su propiedad se celebraron reuniones de elementos marxistas y acusaron ambas a elementos de orden para que fueran perseguidos. Las dos hermanas negaron los hechos apuntados en la prueba añadiendo que tuvieron escondido en su casa al médico don José Luis Olalde, que tuvo que huir por estimar el lugar poco seguro y que fueron multadas por los rojos por oir las emisoras nacionales.

Manuel Lejarreta Urtigas, concejal de Busturia, afiliado a Izquierda Republicana, se vio favorecido en la prueba testifical, en la que se dice que es persona pacífica y de orden.

El señor presidente de la Sala manifiesta a la defensa y al fiscal si tienen alguna pregunta que hacer a los procesados, contestando el defensor que lo va a hacer a la procesada Carlota Urruchua, la que niega los hechos que se le acusan.

Empieza su informe el Ministerio Fiscal que tiene frases de condena para los procesados afirmando que su conducta, es de una manera directa de auxilio a la rebelión con todos sus agravantes para los procesados, Doroteo Calzada Ispizua (sic) Demetrio Lecumberri Inchaurriaga, Fermín Apraiz Goricelaya, Andrés Cearreta Urrutia, Román Cearreta Urrutia, Florencio Bilbao Aguirre, Carlota Urruchua Urizar, Jesusa Urruchua Urizar e Hipólito Alvarez Urrutia.

Para todos ellos pide la pena de pena de muerte y la de reclusión perpetua para Rufino Arróspide Feliciano y Manuel Lejarreta Urquiaga por haberles apreciado algunos atenuantes.

Después del informe de la defensa el tribunal se retiró para dictar sentencia, la que será enviada a la Superioridad.

(11) Diskurtsuaren zatiak *La Gaceta del Norte*k, 1937.eko Uztailaren 20.an argitaratu zituen.

Baina gauza bat da sinatu eta beste bat salakuntzaren burutazioa eta prestakuntza. Akusatuetariko batzuk, frankisten sarreraren ondoren, ez ziren Busturialik mogidu eta bi hilebetegarrenean detenituak izan ziren.

Herriko batzuen ustez, salakuntza eta ondorengo errepresioaren oinarri oinarrian Palmira Arrotegiren burua agiri da, bera zuzen zuzenean ez aritu arren, horretarako bait zituen bere peoiak, bere senarra Gabriel Learreta bere administradorea eta herriko idazkari Vicente Gorriño eta bere txoferra alkate-ordea Jose Irujo.

Bere senarra, egunero joaten zen udaletxera, Jesusa Urrutxuak halabeharrez joaten zen garaian. Herri guztiaren ahoan zegoen, Palmiraren esanetara makurturik zegoela.

Vicente Gorriño izango zen seguru asko, salakuntza guztien eragile zuzena, nahiz eta berak ea salakuntzarik ez sinatu (12). Beharbada Fermin Apraizena. Bestalde alkatea, Dario Gomezen ekintza esplika gaitza dugu. Beharbada guda hasieran hartu zuen jarreraren aurka, orain meritoak egitera beharturik zegoen, eskumatarren parabienak eta ongi ikusiak irabazteko. Beldurrak eraginik bere burua salbatzearren, ondokoenak ondatu behar.

Baina azken batean azpimarratu nahi duguna zera da, zergatietan arakatuz; Ohizko gizarteko haundikien boterea eta hegemonia, berriz ere bere lekuan jarri behar zen. Oraingoan armen bidez. Egoera aprobetxatuz ez ziren falta mendeku pertsonalak, burutzeko unea aurkitu zutenak. Adibidez Andres Irakulis bere errentadore zena, Hipolito Alvarezen aurka denuntzia sinatu zuen. Aspaldidanik bidaldu nahi izan zuen bere baserritik. Hipolito fusilatu ondoren ere bere familia kaleratzen ahalegindu zen.

Demetrio Lekunberrik, salakuntzarik gogorrenak bere etxe berean bizi zirenen aldetik jaso zituen. F. Bilbaok bere auzoko eta kontrario monarkiko zen Pedro Olanona.

Dena dela salataririk haundienak udaletxe berrikoak izan ziren eta errepresioaren eragile zuzenak, asmatzaile ere bai? Ricardo Danboronea, Busturia eta Pedernalesetako delegadu bereziak agindurik? Beste batzuen nahia eta mendekua hasetzeko?

Egia esan Palmira Arrotegik gura ezean, inor ez zuten hilko eta errepresioa bigunagoa izan zitekeen. Ondorio honetara, gu, bai iritsi gara.

Baina Arrotegitarrak, D. Manueletik hasita, Busturiako herriarekin, mindurik bizi ziren, esker txarreko herritzat zuten Busturiko herria, nola-

---

(12) Vicente Gorriñok, 61 urte zituen eta Busturiako idazkari, 1902.eko urtetik izendatua zegoen. *El Noticiero Bilbaino* egunkariaren barpidea zen eta Primo de Riveraren garaian somatena eta Union Patrioticako alderdikidea zen, lehenago Liga Monarkikako simpatizantea izana. Errepublikaren defentsarako komitea sortu zenean idazkaria nahi zuen izan, baina kontrakoa zelako, baztertu egin zuten. Busturiako udalaren aktak, 1937.eko azaroak 9, 175.orrialdean.

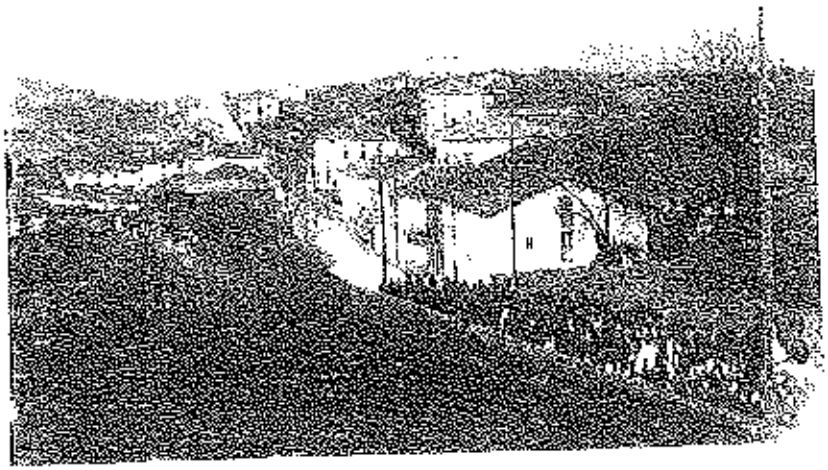

Axpe mendearen lehenengo urteetan

bait bere pertsona nahiko arbuiaturik aurkitzen zutelako (13). Bere nahia, herriko notable guztiena bezalaxe arartekoarena egitea zen hau da populua eta Estaduko administrazioaren artean bitarteko mediazioaren giltzarri izatea, izango bide zuen, baina frakasatu egin zuen, ez zelako onartua izan. Porrot hori bere alabean grina txarra bihurtuko zen agian; bere eguneroko bizimodua, herriarengandik urruti egiten saiatzen zen, etxetik gutxi irtenez, beharbada herriaren beldur edo ote zelako? Galduriko agintea eta boterea, errepresioa burutu ondoren, ongi finkaturik utzi behar zen.

Liberalak ziren bai hezkuntzaz eta izatez ere; ez zuten ulertzen itxitasuna, baina liberalitate hori ez zen inondik igerri eta atera, momentu kritiko honetan. Beldurrak eta askatasun gabeko faxismoak, portaera berrietara bideratu zituzten. Herriko etxekojaun arrunten gorakada eta beraien hegemoniaren aurka jartzea, nola edo hala gaztigatu behar zen. PNVkoek ohizko jauntxokeriaren aurrean zerbait desberdina eta alternatiboa supo-satzen zuten herrian. Zer esanik ere ez errepublikano zaleen aldetik.

Demetrio Lekumberriren emazteari esan zioten, Gabriel Learretarekin ondo egon ezkero salbatuko zela. Joan zen bai jauregira eta hurrebildu arren hartu ere ez zuten egin. Andres Zearretak bere azken aurreko gutunean, uste berberean zegoen G. Learretarekin onean egon behar zela.

6. Sententzia

Gogorra izan zen sententzia: Zortzi heriotz zigor, Fermin Apraiz eta F. Zenarruzabeitiarentzat betirako gartzela, 20 urte R. Arrospideri, eta 12 urte egun bat Manuel Legarretari.

7. Ondoren

Judizioa bukatu ondoren eta Larrinagako gartzelarantz zihoazela, Jesusa Urrutxuak galdetu zion Roman Zearretari, harriturik eta ikaraturik:
Heriotz zigorra daukagu, zer izango da? Zearretaren erantzuna:
— «Orrek esan bai asko».
— Pena de muertie setako emon doskue guri ba?
— Ez ein kasurik, esan bai orrek baie... «guk estogu ein eser ta ser eingoskue guri ba»... erantzun zion R. Zearretak.

Hau da, erabat sinesturik zeuden pertsona on bezala, azkenean justizia azalduko zela. Ez zegoen heriotz zigorraren kontzientziarik.

---

(13) Maria urte askotan Palmira Arrotegiren neskamea izan zen, eta berak esandakoan oinarritzen gara.

Hala ere, lagunak bilatzen hasi behar ziren zeren pertsona bi erantzule edo erresponsable egiten baziren, sententziaren ejekuzioa atzeratu egiten zen eta Jesusa eta Karlota Urrutxuak bakarrik lortu zuten heriotz zigorraren kommutazioa. Zergatik? Alde batetatik Jose Luis Olalde, Bilbotar udatiarra berau, ihes egiten Palasera iritsi zen, eta ezaguna zenez gero lagundu egin zioten ezkutatu eta Lagako oudartzara eraman. Bestalde Donostiatik ebakuazioan, Putxiko Arteixe, aipaturiko alizpa bien adiskidea, Santander aldeko eskumatar eta faxista zale bat, Irunen lagun egin zuena, berarekin ekarri eta bere etxean eduki zuen, ezkutuan jakina. Kafea hartzen Palasera joaten ziren eta nahiko adiskideta ere bai. Behin Bilbaotik milizianoak etorri ziren Santanderreko horren bila eta subertez edo, ezkutatu eta salbatu egin zuten. Azkenean faxistak sartu zirenean, eskerrak emonaz, herriko lagun guztiei, Valladolizera joan zen, bere ardurak hartzen. Gizon honen bidez lortu zuten azken momentuan Jesusak eta Karlotak heriotz zigorraren kommutazioa.

Hipolito Alvarrezek ere, bere etxean Durango abogadu eskumatar bi ezkutaturik eduki zituen, Orue anaiak. Baina dirudienez, beraie iostipantza izikitzat hartu zuten zeren Hipolito afusilatu egin bait zuten.

Demetrio Lekunberrik, besteak beste Vicente Gorriñoren suhiari idatzi zion esanez, zerbait egin dezan idazkariaren aurrean («Le dices a Vicente que aga (sic) algo para que prebalesca (sic) la justicia en nuestro asunto, que ya estará enterado por la prensa») (14) Alejandro Alegriak ostera, ez zuen ezer ere ez lortu. Vicente bihotz gogoz mantendu zen. Goian aipatu dugun Andres Zearretaren gutunean ikusi dugunez gero Zearretatarren alde Caballero jaunak bepi onez informatu zuen, baina dirudienez ez zen izan nahikoa. Berriz kasu honetan, D. Lekunberrinean bezala, G. Learretaren izena aipatzen da. Baina argi dago ez zuela inolako abalegintik egin, herrikide batzuen bizitzaren alde. Hipólito Alvarezek gutun batetan idatziarren: «oy emos resibido una carta de Don Gabriel Legarreta de Busturia la contestacion de una carta mandando buenas notisias que le escribimos nosotros» (31-7-37).

Beste herritar batzuek, aldiz, ondo informatu zuten, adibidez Antolin eta Pablo Elespaiay Fermin Apraizaren alde.

Azken aukera bat geldituzen zen heriotz zigorretik kondenatuak salbatzeko. Herriko alkatea eta parrukua heriotz zigorraren unea baino 12 ordu lehenago azaltzen baziren, judizioaren berriusketa eskatuz, atzeratu egiten ei zen.

Demetrio Lekunberriren emaztea Petra Fernandez eta bere alaba Karmele alkatearen atzetik, baina D. Gomez ezkutaturik zegoen. Orduan alkatearen-ordearengana, J. Irujo, baina honek erantzun: Alkatea herrian

(14) Demetrio Lekunberrik, 1937.eko uztailaren 22.an idatzitako gutuna.

dago eta berak joan behar luke. Parrukua, Angel Arrien, hasieran herriko agintaririk gabe ez zuen nahi joan, baina azkenean prest zegoen Bilbora joateko eta joan egin zen, baina alperrik. Herriko agintari berriak, heurak zirela salatari eta denunzianterik haundienak, eskutan zuten herritar batzuen bizitzaren giltza, baina koldarturik edo, ez ziren ausartu judizioaren berrikusketa baten oportunitatea eskaintzeko.

1937.eko Abuztuaren 5.an, goizaldeko ordutan, sasoi saoiko gizon ederrak inori ezer txarrik egin gabekoak, ideal batzuen jabe eta ekintzaile zirelako, edo ezelango ideal bakoak, pertsona arruntak edozein herritar legez, bizimodua aurrera ateratzen ahalegintzen zirenetarikoak, beste herritar batzuen borondate txarra bitarteko zela, orma kontran afusilatuak izan ziren (15). Beharbada baten batzuek pentsatuko zuten, demokraziaren aldeko jarrerak eta Euskadiko abertzaletasuna betirako lurperatzen zutela. Urteek erakutsi duten bezala uste makala.

Ernesto Jimenez Caballero, intelektuak faxistak Portugaleten esandakoa gezur galanta bihurtzen zen. Errealitatea, zoritxarrez bestalakoa zen.

8. Errepresioa

1937.eko udan, heriotz hauen ondoren, errepresioa areagotu egin zen. Herriko batzuk, armaturik, baserririk baserri eta mendirik mendi, gau eta egunez, jende gehiagoren ehizan ibili ziren. Bestenak beste Tomas Uriarte eta Fede Urrutiaren atzetik ibili ziren, Txukeneko zuloan ezkutaturik zeudela inora joan gabe. Poli Astoreka, errepublikanoen zalea, San Kristobaleko ermitaren orma tarte batetan, urte bi inguru ezkutaturik egon zen. Beste batzu, Frantzia, Inglaterra, Irlanda, Katalunya aldean ihes eginik, denboragarrenera etortzeko edo sekula ez itzultzeko.

Heriotz zigorretik at geldituzirenak, gartzela luzea ezagutu zuten Jesusa eta Karlota Urrutxuak adibidez, Saturraran, Zornotzan, bost urte Perdi egon ziren eta herrira itzuli zirenean, Paco bere salataria egun berean hil zen.

Bestalde hildakoen familiei, horrez gainera, multak jarri zizkien eta beti afusilatuaren izenean, hil gabe balego moduan edo desagertu bat balitz legez. Baina ez hori bakarrik. 1941.an Luis Santamaria herriko falangearen buruak, esaten zuen adibidez, Andres Zearretak «ha observado siempre buena conducta moral... se limitó a ejercer la gestión de este Ayunta-

(15) Heriotz zigorra hartu aurretik, azken gutunak idatzi zituzten, barkamena eskainiaz guztientzako: Adibide batzu:
D. Lekumberri: «Perdono a todos como pido perdón a todos que aya(sic) faltado. Yo soy uno estubo neutral en esta guerra».
A. Zearreta: «recuerdos a todos los padres, a todos los parientes a las (hermanas religiosas) a Dario le perdono quien es el que me ha denunciado y Santiago Guezuraga».

miento meramente administrativa... ni intervino ni directa ni indirectamente en ningún hecho reprobable...» Hil eta lau urtegarrenean, pertsona onak bihurtu ziren afusilatuak izan zirenak.

Dena dela, urrengo urteetan errepresioa maila guztietan agiriko zen. Eskoletan, hezkuntz ereduak eta mamiak erabat aldatuko ziren, lorturiko askatasun giroa eta autonomia arbuiatua izango zen.

Hildakoen aldeko meza ere, debekatua izan zen, parrukoak deiak elizan egin ondoren. 30 urtegarrenean, afusilatuen aldeko lehenengo meza ospatu zelarik.

Resumen

Apenas disponemos de estudios microhistóricos de la realidad social, antropológica y política de las comarcas y pueblos de Vizcaya y más concretamente de las actuaciones y los comportamientos humanos que se sucedieron a la entrada de las tropas fascistas. En este trabajo ofrecemos un análisis pormenorizado, en base a fuentes orales y escritas, de la represión organizada por los nuevos gobernantes.

Se pude afirmar que la guerra civil, en sentido estricto, se inició en Busturia a partir de la entrada del ejército franquista. El reducto político de tradición monárquica y antinacionalista vasco del pueblo, junto a algunos tránsfugas, nombrados por la autoridad militar miembros de la gestora municipal, organizó al amparo del nuevo poder militar, cuyo delegado para Pedernales y Busturia era Ricardo Damboreneá Castroviejo, una implacable represión que tuvo como consecuencia el fusilamiento de dos concejales del destituido ayuntamiento democrático, el del presidente del Batzoki de Busturia y el de otras tres personas de limitada o nula significación política y el encarcelamiento de otras 6, concejales del destituido ayuntamiento y afiliados nacionalistas. De todas formas, durante los dos primeros meses las detenciones fueron masivas. El análisis de las denuncias revela la fragilidad de las acusaciones, limitadas prácticamente a delitos de opinión y de inspiración política. Durante el tiempo que funcionó el comité de defensa de la República y más tarde el ayuntamiento y Gobierno de Euskadi, nadie fue detenido en Busturia.

En definitiva, los monárquicos recuperaron el poder local pero no la hegemonía social. Llegaron al extremo de prohibir durante 30 años la celebración del funeral, pese a que los fusilados en su mayoría habían sido fervientes católicos.

Texto de la sentencia del Consejo de Guerra Sumarísimo en la que condenaron a nuestros vecinos.

DON VALERIANO PENA GONZALEZ, SECRETARIO HABILITADO DEL JUZGADO MILITAR NUMERO UNO.

CERTIFICO: Que en el procedimiento sumarísimo de urgencia número 81 se ha dictado la sentencia cuyo tenor literal es el siguiente:-

SENTENCIA.- En la plaza de Bilbao a diez y nueve de Julio de mil novecientos treinta y siete.- Reunido el Consejo de Guerra permanente número uno para ver y fallar la presente causa número ochenta y uno de la Auditoría de Guerra que por el procedimiento sumarísimo de urgencia y delito de rebelión se ha seguido contra los paisanos RUFINO ARROSPIDE OMAGOGEASCOA de treinta y seis años de edad, casado, labrador, FELICIANO CENARRUZABEITIA BILBAO de cuarenta y siete años de edad, labrador: DOROTEO CALZADA ISPIZUA de treinta y nueve años de edad, casado, labrador: DEMETRIO LECUMBERRI INCHAURRAGA de cincuenta años de edad, casado, industrial: FERMIN APRAIZ GOIRICELAYA de 61 años de edad, casado, labrador: FLORENCIO BILBAO AGUIRRE de 45 años de edad, casado, labrador: ROMAN CIARRETA URRUTIA de 45 años de edad, casado, carpintero: ANDRES CIARRETA URRUTIA de 36 años de edad, casado, carpintero: CARLOTA URRUCHUA URIZAR de 32 años de edad, soltera, industrial: JESUSA URRUCHUA URIZAR de 38 años de edad, soltera, industrial: MANUEL LEGARRETA URQUIAGA de 45 años de edad, casado, labrador e HIPOLITO ALVAREZ URRUTIA de 45 años de edad, casado, pintor todos ellos vecinos de Busturia dada cuenta de los autos por el Sr. Secretario del Consejo y oídos los informes de la Acusación y defensa de los procesados.- RESULTANDO que con hechos por el Consejo estima probados y así lo declara los siguientes: que los inculpados en esta causa al iniciarse la subversión rojo-separatista participaron en la misma en los siguientes términos: El procesado Doroteo Calzada destacado elemento separatista uno de los más exaltados del pueblo de Busturia, propagandista de acción en cuya propaganda se en términos violentos diciendo entre cosas que a los fascistas había que cortarlos el cuello, desempeñó el cargo de Concejal del Ayuntamiento del citado pueblo durante el Movimiento rojo-separatista cuyo Ayuntamiento en 29 de Noviembre último sustituyó al llamado Comité local de Defensa de la República tomando parte en abastecimientos, requisas, organización de milicias recogida de armas y multas a las personas de orden;dicho procesado el día anterior a la liberación del pueblo huyó del mismo, Demetrio Lecumberri propietario de una taberna del pueblo es uno de los más exaltados separatistas, afiliado desde hace tiempo al Nacionalismo Vasco constantemente profería frases de incitación contra las

19.VII.1937

Feliciano Zenarruzabeitia Bilbao
47 Urte. Zinegotzia

Andrés Cearreta Urrutia
36 Urte. Zinegotzia

personas afectadas a la Causa de España, llegando inclusive a manifestar con ocasión de la toma de Irún que al que lo dijese había que cortarle el cuello y asimismo que había que matar a todas las personas de derechas; en su taberna propagaba constantemente su ideal separatista en términos violentos e injuriosos para España teniendo alojada a una mujer sobre la que se sospechaba su servicio de espionaje contra nuestra Causa dadas las frecuentes y largas visitas que sostenía con las autoridades militares rojas tan destacadas como el ex-General Llanos de la Encomienda y asímismo en su referido establecimiento se fraguó la lista de personas de derecha del pueblo de Pedernales que posteriormente fueron detenidas. Florencio Bilbao también uno de los más destacados por ser de ideas extremadamente avanzadas y propagandista de sus ideales, organizador de mitines en los caseríos inmediatos, cuya propaganda, la ejercía en los términos más exaltados incitando a los campesinos a la apropiación ilícita de propiedades ajenas diciéndoles que sería para ellos, empleando los términos más agresivos y soeces para este fin; ya durante la revolución de Octubre de 1934 se distinguió como agente de enlace entre los asturianos y los gudaris que instalados en el monte Sollube intentaron unirse a los revolucionarios de entonces. Roman Ciarreta afiliado de un modo destacado al Partido Nacionalista Vasco, fué miembro del Comité Local de Defensa de la República, estaba encargado de la persecución de las personas de orden así como del abastecimiento policía local etc. dicho procesado era un propagandista acérrimo del peligroso separatismo dedicándose al convencimiento y recluta de jóvenes

de la localidad para su ingreso en los batallones de gudaris amenazándoles si no iban voluntariamente, serían destinados a batallones disciplinarios; también ha desempeñado el cargo de Presidente de la Junta Municipal del Partido Nacionalista y del Batzoki y es considerado en el pueblo como uno de los más hostiles a nuestra Causa; Andrés Ciarreta también elemento destacado del Separatismo Vasco que en 1931 fué Concejal hasta el 1934 que abandonó su cargo como protesta y adehsión a los rebeldes asturianos hasta que en 1936 fué amnistiado, desempeñó el cargo de Concejal del Ayuntamiento de Busturia que el mes de Noviembre sustituyó al Comité Local de Defensa de la República tomando parte en requisas, organización de milicias, abastecimientos y persecución a las personas de orden; dicho individuo es un ferviente propagandista del separatismo destacándose así por el Batzoki o círculo Nacionalista; dicho individuo al igual que el anterior huyó del pueblo de Busturia el día antes de ser liberado por nuestras Fuerzas. Las hermanas Carlota y Jesusa Urruchua Urizar son personas destacadas así como exaltadas del separatismo y propagandistas de estas traidoras ideas cuya propaganda la ejercían principalmente en la taberna que tienen en dicho pueblo rumoreándose en el mismo de haber formulado denuncias contra personas afectas a nuestra Causa como el Médico D. Elias Mota al que los rojo-separatistas tuvieron detenido y preparado para fusilarle. Hipólito Alvarez afiliado a Izquierda Republicana es uno de los más destacados rojos comunistoides de la localidad considerando como elemento más perturbador del pueblo; durante la dominación rojo-separatista constantemente se dedicaba a propagar sus ideales empleando términos duros y exaltados y aconsejando la violencia y manifestando públicamente que a todos los cabrones monárquicos había que cortarles la cabeza y dejar sin vida a las derechas, es considerado como comunista y uno de los más hostiles a nuestra Causa. Los procesados Feliciano Cenarruzabeitia y Fermín Apráiz afiliados al Partido Nacionalista Vasco fueron repuestos en sus cargos de Concejales al advenimiento del fatídico Frente Popular y durante la dominación rojo-separatista formaron parte de la referida actitud municipal que sustituyó al Comité Local de Defensa de la República tomando parte como queda dicho en requisas, abastecimientos, organización de los milicianos locales, incautaciones de armas y otros desmanes semejantes. El procesado Rufino Arrospide igual que los anteriores formó parte del referido Ayuntamiento, tomando parte en los actos referidos siendo de notar que intentó pasarse a nuestras filas lo que no pudo conseguir por ser tiroteado por las Milicias Vascas que ya lo consideraban como fascista: y por último el procesado Manuel Legarreta formó también parte del Ayuntamiento subversivo rojo-separatista de Busturia si bien no realizó ningún acto que le hiciera destacar en el mismo y sí simplemente que colaboró en la referida entidad sustitutiva del Comité de Defensa de la República.- RESULTANDO que son por ahora incalculables los daños y perjuicios ocasionados así al Estado como a los particulares por la rebelión rojo-separatista.- CONSIDERANDO

Doroteo Calzada Ispizua
39 Urte. Zinegotzia

Florencio Bilbao Aguirre
45 Urte

que los hechos declarados probados son legalmente constitutivos de un delito de rebelión por adhesión que previene y sanciona el número segundo del artículo 238 de relación con el 237 del Código de Justicia Militar y Bando declarativo del Estado de Guerra. b) de un delito de auxilio a la rebelión que menciona el párrafo primero del artículo 240 del mismo Cuerpo legal.- CONSIDERANDO que del delito de adhesión a la rebelión son responsables en concepto de autores por actos de participación directa, material y voluntaria los procesados Doroteo Calzada, Demetrio Lecumberri, Florencio Bilbao, Román Legárreta, Andrés Ciarreta, Carlota y Jesusa Urruchua, Hipólito Alvarez, Fermín Apraiz, Feliciano Cenarruzabeitia y Rufino Arrospide y del auxilio a la rebelión, el procesado Manuel Lejarreta también en concepto de autor en atención a su participación directa, material y voluntaria en el hecho de autos.- CONSIDERANDO que la actuación claramente destacada así como el carácter de propagandistas de los procesados, Calzada, Lecumberri, Ciarreta, Bilbao, Urruchua y Alvarez claramente evidencian su peligrosidad social para la nueva España, agravante que establece el artículo 173 del Código Castrense, por lo que estando penado el delito que se persigue con la de reclusión perpetua a muerte procede imponerle esta última.- CONSIDERANDO que el hecho declarado probado respecto del procesado Rufino Arróspide en que claramente se recoge su intención manifiesta de pasarse a nuestras filas, deseo frustrado por el tiroteo de que fué objeto por parte de las milicias rojo-separatistas, necesariamente lleva al ánimo del juzgador el considerar tal hecho como constitutivo de la excusa absolutoria del artículo

Demetrio Lecumberri Intxaurraga
50 Urte

Hipólito Alvárez Urrutia
45 Urte

239, número primero del Código de Justicia Militar si bien sea su estado incompleto y por ende es de considerarlo como un motivo de atenuación de su responsabilidad criminal muy cualificada y suficiente para que el Tribunal estime justo rebajar la pena señalada por la Ley en su grado.- CONSIDERANDO que no son de apreciar circunstancias modificativas de responsabilidad criminal en cuanto respecta a los procesados, Apraiz Cenarruzabeitia y Lejarreta.- CONSIDERANDO que a los condenados a penas privativas de libertad debe abonárseles todo el tiempo de prisión preventiva que hubieran sufrido y que en cuanto respecta a responsabilidades civiles el Tribunal debe atenerse a lo que preceptúa la Orden de 10 de Enero último.- Vistas las disposiciones legales citadas y demás de general aplicación del Código de Justicia Militar, Penal Común y Decreto n.º 55.- FALLAMOS que debemos condenar y condenamos a los paisanos DOROTEO CALZADA ISPIZUA, DEMETRIO LECUMBERRI INCHAURRAGA, FLORENCIO BILBAO AGUIRRE, ROMAN CIARRETA URRUTIA, ANDRES CIARRETA URRUTIA, CARLOTA URRUCHUA URIZAR, JESUSA URRUCHUA URIZAR E HIPOLITO ALVAREZ URRUTIA como autores de un delito de adhesión a la rebelión con la agravante de peligrosidad social a la pena de muerte; a los procesados FERMIN APRAIZ GOIRICELAYA y FELICIANO CENARRUZABEITIA Y BILBAO como autores del mismo delito sin circunstancias modificativas de responsabilidad criminal a la pena de reclusión perpetua con la accesoria de inhabilitación absoluta e interdicción civil, a RUFINO ARROSPIDE OMAGOGEASCOA a la pena de veinte años de reclusión temporal con la accesoria

Román Cearreta Urrutia
45 Urte

de inhabilitación absoluta y a MANUEL LEJARRETA Y URQUIAGA como autor de un delito de auxilio a la rebelión sin circunstancias modificativas de responsabilidad criminal a la pena de doce años y un día de reclusión temporal con la accesoria de inhabilitación absoluta; abonándose a todos los condenados a penas privativas de libertad todo el tiempo de prisión preventiva que hubieran sufrido. Asímismo los condenados a que por vía de responsabilidad civil satisfagan al Estado las cantidades que ulteriormente se determinen en forma legal como indemnización de los daños y perjuicios ocasionados por la subversión rojo-separatista.- Así como por esta nuestra sentencia lo pronunciamos mandamos y firmamos.- Augusto Chiriguisi.- Enrique Piñero.- Jorge de Caps.- Jesús Rodríguez.- Leopoldo Duque.- Rubricados.-

Cuya sentencia fué aprobada y declarada firme por Decreto del Ilmo. Sr. Auditor fecha veintiuno de Julio.

Igualmente certifico, que en dicho sumario obran dos comunicaciones de la Secretaria General de S.E. el Jefe del Estado conmutando las penas impuestas a Jesusa Urruchua Urízar y Carlota Urruchua Urizar, por la inmediata inferior de reclusión perpetua.

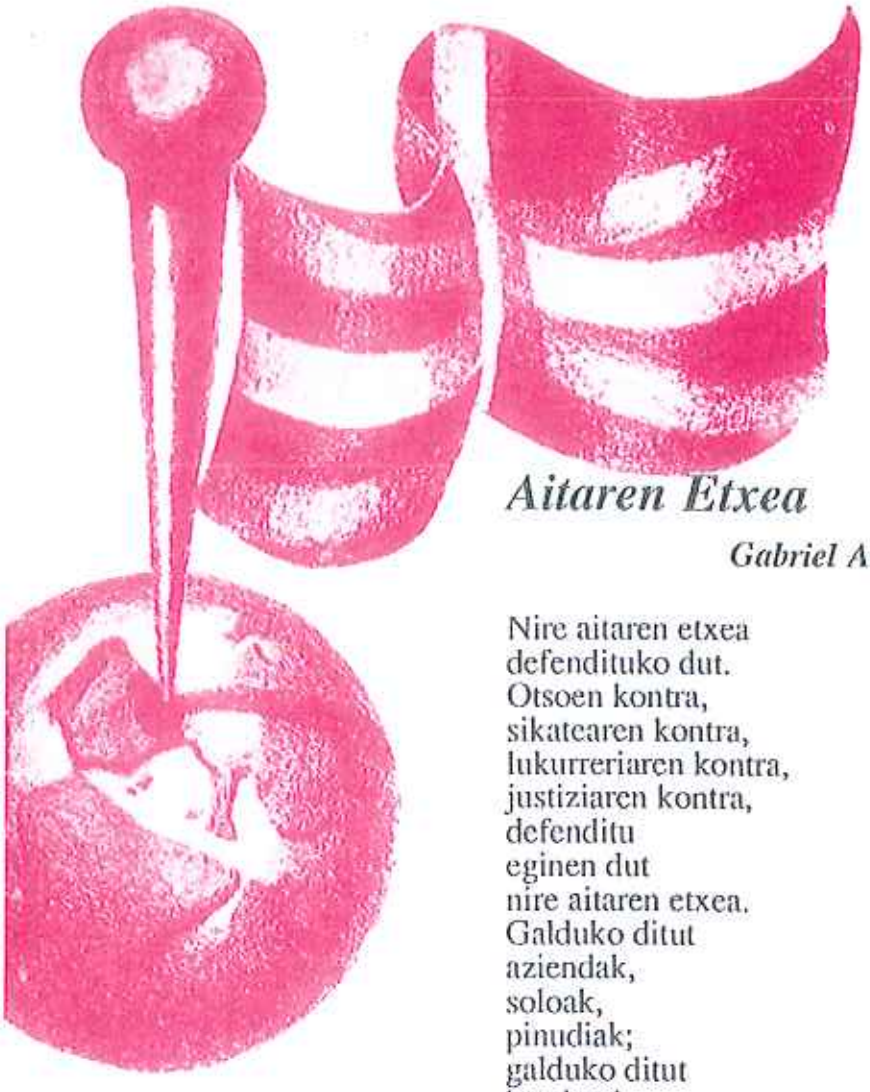

Aitaren Etxea

Gabriel Aresti

Nire aitaren etxea
defendituko dut.
Otsoen kontra,
sikatearen kontra,
lukurreriaren kontra,
justiziaren kontra,
defenditu
eginen dut
nire aitaren etxea.
Galduko ditut
aziendak,
soloak,
pinudiak;
galduko ditut
korrituak,
errentak,
interesak,
baina nire aitaren etxea defendituko dut.
Harmak kenduko dizkidate,
eta eskuarekin defendituko dut
nire aitaren etxea;
eskuak ebakiko dizkidate,
eta besoarekin defendituko dut
nire aitaren etxea;
besorik gabe,
bularrik gabe
utziko naute,
eta arimarekin defendituko dut
nire aitaren etxea.
Ni hilen naiz,
nire arima galduko da,
nire askazia galduko da,
baina nire aitaren etxeak
iraunen du
zutik.